

Een nieuwe lente, een nieuw begin?

De reis van Betje Wolff en Aagje Deken naar Frankrijk in 1788

Marita Mathijsen

Ik ben groot tot in mijne fouten zelf

Betje Wolff

Twee welgestelde dames stapten eind maart 1788 in de koets die hen naar Frankrijk zou brengen. De schrijfsters Betje Wolff (1738-1804) en Aagje Deken (1741-1804) hadden besloten het roer om te gooien. Hun villa, hun boeken en hun prentenverzameling lieten ze achter in Beverwijk; hun zaakwaarnemer Christiaan Nissen kreeg de opdracht voor de verkoop te zorgen.¹ Ook in de koets stapte een Franse dame, Caroline Victoire Ravanel. Daarmee begon de eerste buitenlandse reis van de twee schrijfsters, die op dat moment beiden zo rond de overgangsjaren zaten: Betje was vijftig jaar oud, Aagje 47. De leeftijd van de Française was 37. De koets moet stampvol geladen zijn geweest, want ze waren van plan zich definitief in Frankrijk te vestigen.² Behalve de nodige kleding en accessoires zullen er toch ook wel boeken meegegaan zijn die te dierbaar waren voor de verkoop: Wolff dweepte met Alexander Pope, met Jacobus Bellamy, met Lucretia van Merken, ze kende werk van Voltaire, ze had Madame De Genlis vertaald. Misschien zaten er ook wat persoonlijke herinneringsobjecten in een doos, zoals tekeningen van Betje uit haar Vlissingse jeugd, of een portretje van de overleden echtgenoot van Betje, dominee Wolff.³ Misschien wat dierbare brieven van Betjes hartsvriendin Coosje Busken. Waarschijnlijk ook exemplaren van hun eigen werk, en dat was heel wat. Als Betje alle apart gedrukte publicaties van haar hand had meegenomen, zou dat om ongeveer 55 werken gaan.⁴ Van Aagje zouden er zeven titels in de boekenkist zitten, en dan waren er nog de twaalf boeken die ze samen hadden geschreven, waaronder de populaire *Economische liedjes* (1781) en *Historie van Mejuffrouw Sara Burgerhart* (1782), beide al vóór hun vertrek ettelijke malen herdrukt.⁵ Ze reden met een eigen koets, maar het is niet duidelijk of ze een koetsier meenamen uit hun toenmalige woonplaats Beverwijk en of ze met eigen paarden vertrokken. In elk geval konden ze zich dat veroorloven, want door hun goedverkopend werk en door wat erfenissen zaten ze er warmpjes bij.

Portretten van Betje Wolff en Aagje Deken uit 1784. Prent door A.A.J. Cardon naar tekening van W. Neering. Collectie Rijksmuseum, Amsterdam.

Als reden voor hun vertrek wordt meestal aangegeven dat ze op de vlucht gingen voor het politieke klimaat in de Republiek, dat in deze jaren bepaald niet gunstig was voor denkers met Verlichtingsideeën over democratie. Diegenen onder hen die zich tegen de macht van de regentenregering en het gebrek aan invloed van de burgerij keerden, noemden zich patriotten. Nadat de Vierde Engelse Oorlog in 1784 desastreus was afgelopen voor de Republiek, kregen de patriotten de overhand. Ze hadden in het hele land vrijkorpsen opgericht om meer inspraak af te dwingen. Daarin kregen ze steun van de Staten van Holland. Patriotten uit de kennissenkring van Betje en Aagje waren bij politieke activiteiten betrokken. Ze kenden mogelijk Pieter Vreede en Wijbo Fijnje, die in 1785 een ontwerp opstelden voor een democratische staatsregeling. Dat ontwerp had geleid tot verdere escalatie. Patriotten en orangisten kwamen tegenover elkaar te staan en de stadhouder zette het leger in om de patriotse vrijkorpsen te beteugelen. Een burgeroorlog werd gevreesd. Toen volgde het incident met de aanhouding van de echtgenote van de stadhouder bij Goejanverwellesluis. Ze vond dat haar man lamelendig optrad en riep de hulp in van haar grote broer, koning Frederik Willem II van Pruisen. Die snelde zuslief tegemoet met een groot leger. Alle hervormingen die steden en Staten van Holland hadden doorgevoerd, werden teruggedraaid. In het najaar van 1787 was alles weer bij het oude. Vooral nadat Amsterdam capituleerde, op 10 oktober, sloegen tal van patriotten op de vlucht, de meesten naar de Zuidelijke Nederlanden of naar Frankrijk. Onder hen waren vrienden van vrienden van het vriendinnenstel.

Betje Wolff en Aagje Deken zullen achteraf het politieke klimaat aangeven als voornaamste reden voor hun vertrek, zoals blijkt uit latere verzoeken om financiële ondersteuning. Nog vanuit Frankrijk vroeg Betje in 1795 aan de ‘Provisioneele Representanten van Holland’ om uitkering van het pensioen waar zij als weduwe van dominee Wolff recht op had. Zij gaf daarin aan dat zij in 1788 ‘haar Vaderland ontweken is, deels, om in het zachte Fransche klimaat haare zwakke gezondheid te herstellen; maar voornamelyk, om zich het laatste Staatsbestuur te onttrekken; met rede beducht, of niet haare alom bekende zucht voor Vryheid, & de rechten haares Vaderlands, haar aan nog erger beledigingen zouden blootstellen, dan zy, meermaal, & in eigen persoon, onderging’.⁶ Weer wat later dienden de dames samen een verzoek om een gratificatie in, en daarbij lieten ze Betjes zwakke gezondheid ongenoemd. Zij beweerden de vaderlandse grond te hebben verlaten omdat zij niet bij machte waren ‘getuigen te zyn van de verongelykingen, den smaad, den hoon, de verdrukking, het geweld & het lyden hare mede Patriotten aangedaan; – zelf daar in te moeten deelen, & in ’t midden dier schrik toneelen een diep stilzwygen te bewaaren’.⁷ Zo stellen zij het achteraf dus voor: ze zouden bang zijn geweest voor boosaardige aanvallen, ze konden er niet tegen te zien hoe hun medepatriotten gekweld werden en ze moesten hun mond houden – of beter: hun pen neerleggen.

Anonieme prent van patriotten die 16 september 1787 Utrecht verlaten. Collectie Rijksmuseum, Amsterdam.

Reden voor vertrek

In een polemieek tussen Myriam Everard en Joost Rosendaal (gevoerd tussen 2004 en 2007) vallen beide auteurs elkaar aan over de interpretatie van het vertrek van de dames Wolff en Deken. Volgens Everard zou Rosendaal beweerd hebben dat hun negenjarig verblijf in Frankrijk ‘eerder een langgerekte kuurreis dan een politieke ballingschap’ was. Nu neemt Rosendaal die woorden nergens in de mond. Hij schrijft alleen dat het gezonde klimaat en de banden die de Franse reisgenote Ravel met haar familie had, zwaarwegender lijken te zijn geweest voor het vertrek dan het politieke argument.⁸ Everard legt de nadruk op de patriotse netwerken van de schrijfsters en stelt dat ze in Frankrijk hun contacten met die kringen aanhielden, en dus bij de ‘echte’ vluchtelingen horen: zij verlieten het vaderland vanwege hun banden met patriotten en hun revolutionaire denkbeelden, en zij hielden die banden aan.

Andere auteurs die over deze kwestie geschreven hebben, laten de afkeer van het repressieve klimaat het zwaarst tellen. Behoefte aan geestelijke vrijheid zou de voornaamste reden zijn geweest, volgens een van hun biografen, Hendrika Ghijzen.⁹ Welke zienswijze is geldig? Waren het vooral politieke redenen of vooral persoonlijke? In elk geval liepen de dames geen gevaar voor arrestatie. Weliswaar had met name Betje behoorlijk duidelijke patriotse taal gesproken in haar vers *Vrijheid blijheid* uit 1786, tot vervolging zou zoiets geen aanleiding hebben gegeven.¹⁰ Nu wil dat ook weer niet zeggen dat ze zich veilig konden voelen. Er waren opstootjes van Oranjegezinden, bij kennissen van kennissen waren ramen ingegooid en in heel het land heerste een gespannen sfeer. Vrees was dus wel gegrond. Maar de gezondheid van de ziekelijke Betje (zij spreekt zelf van haar 'aandoenlyk lichaam') moet zeker ook een factor van betekenis zijn geweest en aanleiding hebben gegeven tot lange gesprekken. Zou zij beter gedijen in een ander klimaat?

De komst in huis van de Franse voormalige juffrouw van gezelschap, gouvernante of huishoudster Caroline Victoire Ravel moet daarbij een belangrijke, zo niet doorslaggevende factor zijn geweest.¹¹ Van deze Ravel is vrijwel niets bekend, alleen dat zij in 1751 is geboren, dat ze in Heeze gewoond had en de weduwe was van Charles Ferdinand Rinsby, scheepskapitein in dienst van de Republiek, en dat ze een broer in het Franse Trévoux had, een stadje in de buurt van Lyon. Over Rinsby zijn er helemaal geen gegevens. Betje was met Ravel in contact gekomen in mei 1787. Deze had toen een brief geschreven aan de bekende schrijfster waarin ze haar hulp inriep. Betje zag haar als een 'ongelukkige' die ze wel moest helpen en zo kwam deze bij de dames in huis.¹² Een nichtje van Betje dat al enige jaren bij de dames inwoonde, trouwde in juli van dat jaar, dus er was plek gekomen voor een nieuwe gast.¹³

Daarna gingen de gebeurtenissen snel. Betje raakte in augustus in een diepe depressie, omdat er een lasterschrift tegen haar verschenen was waarin de draak gestoken werd met de oprechtheid van haar godsdienstige gevoelens. Dat had tot allerlei roddels geleid.¹⁴ In oktober 1787, na de capitulatie van de patriotten, hoorden Wolff en Deken van de grote stroom vluchtelingen die richting de Zuidelijke Nederlanden en Frankrijk was getrokken. Dat moet hen enorm hebben aangegrepen. Heeft Ravel toen de loftrumpet gestoken over Bourgondië? Heeft zij gesuggereerd om daar een nieuw leven te beginnen, op het mooie en rustige platteland, aan de Saône, waar een Verlichtingsgeest heerste maar verder nog alles in tamelijke pais en vree verkeerde? Waar de vriendinnen rustig zouden kunnen werken aan hun boeken, waar ze gezonde lucht zouden inademen, van de natuur konden genieten, buiten de tegenstellingen in hun vaderland konden leven? Geld was het probleem niet: met de opbrengst van hun Beverwijkse villa konden ze een nieuw huis in Frankrijk kopen en hun boeken zouden kunnen blijven verschijnen

Reis Amp. Ut Bred. Antw.
 Brussel. Mons. Mauberge
 Avesnes. Guise. Laon. Rheims.
 Chalons. Vitry. La Fère.
 Langres. Dijon. Beaune. Nuits.
 Chalons sur Saône. Fourm. a Macon
 Reis Amp. Ut Bred. Antw.
 Brussel - Mons - Mauberge
 - Avesnes - Guise - Laon -
 Rheims - Chalons - Vitry -
 Le-François - Langres - Dijon -
 Nuits - Beaune - Chalons
 sur Saône - Fourm. - Macon
 (Frévoux)

De reisroute opgeschreven in Betje Wolffs hand (bovenaan), aangetekend in *Almanac généalogique*, 1788. Collectie Allard Pierson, Universiteit van Amsterdam.

in Holland en zo inkomen genereren. Heeft Ravel hen gepaaid met haar broer in Trévoux, die zou zorgen voor een mooi onderkomen? Zoveel is zeker dat zij zich, ongetwijfeld doelbewust, *niet meteen* aansloten bij de vluchtende patriotten die zich in het zuiden gingen verenigen om voorbereidingen te treffen voor een

politieke ommekeer in de oude Republiek.¹⁵

Een eenduidige conclusie is niet te trekken. Gezondheidszorgen, verlangen naar een nieuwe start, angst voor de situatie in de Republiek, afkeer van het regime en dan nog de gouvernante die hun een arcadisch land voorspiegelde en met haar broer op de proppen kwam: het zal een combinatie van motieven zijn geweest, waardoor ze dan ook enkele maanden aarzelden voordat ze echt de koets lieten inspannen.

De reisroute

Van het vertrek en de reis zelf is maar weinig bekend. Er is een almanak overgeleverd uit het bezit van Betje, waarin ze de reisroute heeft aangetekend.¹⁶ Via Amsterdam ging het naar Utrecht en Breda. Vandaar kwamen ze in de Zuidelijke Nederlanden, die toen nog in handen waren van de Oostenrijkse keizer. Ze staken bij Maubeuge de grens over, reisden via Reims naar Dijon en ten slotte bereikten ze Trévoux, dat zo'n vijftieng kilometer boven Lyon ligt. Ze volgden de postwegen, waar ze rustplaatsen gevonden zullen hebben om paarden te wisselen, en eventueel namen ze daar logementen. Hoelang zullen ze over de reis gedaan hebben? Tegenwoordig zou de reis ongeveer negenhonderd kilometer zijn, over snelwegen. De route indertijd zal meer kilometers geteld hebben. De wegen die zij volgden bestaan voor het grootste gedeelte nog steeds, zeker die in Frankrijk, maar zijn nu gedegradeerd tot trajecten die leuk zijn voor fietsende bejaarden.

Een koets kon indertijd een snelheid van ongeveer zes kilometer per uur halen, als er geen mankementen waren en de bestrating meeviel. Als we de afstand over de wegen van toen op zo ongeveer twaalfhonderd kilometer schatten, en als we ervan uitgaan dat ze ongeveer vijf uur per dag in het rijtuig zaten, dat ze de overige uren nodig hadden voor paardenwisseling of tegenslag, dan zouden ze veertig dagen over de reis gedaan hebben.¹⁷

Zouden ze er een pleziertocht van gemaakt hebben en onderweg bezienswaardigheden bekeken hebben? Het toerisme was toen nog niet opgebloeid, maar evengoed zullen de dames hun ogen uitgekeken hebben onderweg. Kastelen, kathedralen, paleizen, ze hadden er wel over gelezen, maar ze kenden ze niet, op die paar Nederlandse na. Het landschap moet ze overdonderd hebben, vooral toen ze in de buurt van Dijon kwamen: ze hadden in de natuur nog nooit iets gezien dat hoger dan de duinen was. Vermoedelijk zullen ze af en toe een onderbreking gemaakt hebben om iets nader te bekijken. Ze zullen ook af en toe angstig geweest zijn: ze hadden genoeg romans gelezen over berovingen van postkoetsen om zich af te vragen hoe veilig het reizen was met drie dames, die flink wat gouden en

zilveren munten en kredietbrieven bij zich hadden.

Al toen ze Brabant bereikten, kwamen ze in onbekend gebied. Breda: daar had Willem van Oranje in het kasteel gewoond, dat inmiddels uitgebouwd was tot een paleis. En de dames kenden vast het verhaal van de list met het turfschip, waardoor Breda bevrijd werd van de Spanjaarden. Het was een stad die verbonden was met de Oranjes, in de tijd dat die nog deugden, althans volgens de patriotse opvattingen van toen. De in de zestiende eeuw voltooide majestueuze kerk met zijn bijna honderd meter hoge toren en een schitterend praalgraf voor diverse telgen uit het Oranjehuis zal de dames misschien wel verleid hebben tot een onderbreking van de reis.

Had Breda nog een flinke protestantse gemeenschap, dat veranderde toen ze voorbij Zundert in 'de Oostenrijkse Nederlanden' terechtkwamen. De door en door katholieke en armoedige streek zullen ze zo snel mogelijk doorkruist hebben, maar in Antwerpen zullen ze toch wel aan logies toe zijn geweest. Antwerpen passeren wij nu in rondwegen, maar zij konden alleen via de binnenstad verder. Hedendaagse toeristen gaan naar het Rubenshuis en naar de drukkerij Plantijn Moretius, maar die waren toen nog niet open voor publiek, en de Vogeltjesmarkt zal de dames niet bekoord hebben. Wel zullen ze over de Grote Markt gelopen zijn, gekeken hebben naar het prachtige stadhuis met daarop beelden van Vrouwe Justitia (gerechtigheid) en Vrouwe Prudentia (verstandige voorzichtigheid), allegorieën die de dames wel aanspraken. Natuurlijk zagen ze ook de Onze-Lieve-Vrouwenkathedraal. Zouden ze een katholieke kerk binnenlopen en de Rubens-schilderijen bekijken? Of het laten bij de buitenkant? We weten het bij God niet.

In Brussel, de volgende grote plaats in de Zuidelijke Nederlanden, zal het hetzelfde zijn gegaan als in Antwerpen: kijken, kijken en nergens naar binnen. Ook hier weer de Grote Markt, het stadhuis, de Grote Zavelkerk. En niet ver van de Grote Markt stond het beeld van Manneken Pis, al sinds 1619, en in die tijd plaste het op straat. Zoiets zagen de dames niet in Beverwijk...

Zouden ze in Brussel uitgeweken patriotten bezocht hebben? Die waren bezig plannen op te stellen om met hulp van de Fransen de Republiek te bevrijden van de stadhouder.¹⁸ Directe kennissen van de dames waren er niet in Brussel, en er is niets overgeleverd over bezoeken daar.

Van Brussel trokken ze naar Mons. Daar zullen ze zich al nerveus gemaakt hebben over de Franse grens, terwijl ze de 49 klokken van het Belfort hoorden klinken. Zouden hun paspoorten kloppen? Zouden hun goederen geïnspecteerd worden? Mochten de paarden en de koetsier mee de grens over? Wellicht sliepen ze er nog een nachtje over voor ze het beloofde land betraden. Dat dergelijke zorgen niet ongegrond waren, bewijst het verslag van een tijdgenoot, die in mei 1788 met een vriend en een vriendin op weg naar Antwerpen de grens overging.

Tolbedienden openden hun koffers en doorsnuffelden onbescheiden alles wat ze aantroffen, ook het koffer van de vrouw met daarin kousen, handschoenen en bovendien tafelsilver. Een stevige fooi maakte niet goed dat ze ellenlange lijsten moesten opstellen van alles wat er ingevoerd werd. Maar dat was dus op de grens van de Noordelijke en de Zuidelijke Nederlanden, en die controle hadden de drie dames al achter de rug. Zou het naar Frankrijk net zo erg zijn?¹⁹

Bij Maubeuge gingen ze de grens over, het nieuwe vaderland in. Na de rijke Vlaamse steden zagen ze nu armoedig platteland. In Maubeuge was een nonnenabdij die al in 661 gesticht was, maar heel spectaculair was die niet. Ook Avesnes kan nauwelijks oh- en ah-geroep opgewekt hebben, al imponeerde de kerk natuurlijk wel. In de volgende plaats uit het aantekenboekje, in Guise, zagen ze het eerste van de vele Franse kastelen die nog zouden volgen. De twaalfde-eeuwse kathedraal van Laon, de volgende pleisterplaats, vertoonde zich al van verre, omdat die hoog boven de stad uitsteekt.

La douce France?

We laten Betje, Aagje en Caroline nu maar eens uitrusten en horen wat ze te zeggen hadden. Horen? Nee, dat lukt niet. Bedenken waar ze het over gehad kunnen hebben, dat kan wel. Ze vergeleken de Zuidelijke Nederlanden met het Frankrijk dat ze tot dan toe gezien hadden. Daar waren ze het over eens: de gebouwen in de Vlaamse en Waalse steden waren frivoler, moderner ook, meer in Renaissancestijl dan die middeleeuwse meuk in Frankrijk. Het platteland was echter overal hetzelfde, kleine hoeven met wat kippen eromheen, armoede overal. Wat zou het toch beter gaan, zeiden ze, als er eens wat meer nijverheid kwam, als er ook op het platteland werkplaatsen zouden komen waar arbeiders samen iets konden produceren. Samen tarwe verbouwen, die samen naar een molen brengen, daar samen broden van bakken, dat zou toch veel beter zijn dan die boertjes die alles maar alleen en enkel voor hun eigen gezin uitvoerden. Betje had gelezen over een uitvinding van een machine in Engeland die hielp bij het delven van kolen uit mijnen, en die werd aangedreven door stoom. Zulke machines zouden toch ook gebruikt kunnen worden in de mijnen die ze vanuit de verte bij Mons hadden gezien? Zoiets had toch de toekomst.

Caroline lachte maar wat: in haar streek was dat niet nodig. Daar haalde de zon de mooiste dingen uit de grond. Je hoefde maar een paar druivenstruiken te planten en je oogste jaarlijks voldoende wijn voor een hele streek. Je liet koeien en schapen grazen op de malse oevers van de rivieren en je maakte van hun melk kaas die je in de stad verkocht. Nee, armoede was er in haar streek niet, althans

Afbeelding van Maçon uit de reisbeschrijving van Adriaan van de Willigen, door Daniël Veelwaard. Collectie Rijksmuseum, Amsterdam.

niet zoals hier. Laten we dus de paarden maar weer inspannen en verder gaan.

Ik fabuleer verder. Feitelijke gegevens zijn er alleen over welke plaatsen ze passeerden onderweg, maar niets over wat ze zagen. Daarvoor moet ik oude reisgidsen raadplegen, voor zover die er zijn in de achttiende eeuw.²⁰ Op de weg van Laon naar Reims zagen ze in de verte het imposante kasteel van Marchais liggen en realiseerden ze zich hoe feodaal de Franse samenleving nog was. De elite van Holland woonde in overzichtelijke grachtenhuizen, de adel van Frankrijk had niet genoeg aan een flink woonhuis maar moest zijn rijkdom uitstallen in protserige megagebouwen. Zo kwamen ze Reims binnen, met alweer een kathedraal met oogverblindende glas-in-loodramen. Ze verwisselden er de paarden en zagen naast de herberg een werkplek waar tientallen vrouwen stof aan het weven waren. Caroline vertelde dat de stad de beste champagne van Frankrijk produceerde en 's avonds, in het logement, dronken Aagje en Betje er voor het eerst van hun leven een glas van. Veronderstel ik. In Reims lieten ze ook hun lijfgoed wassen, waarvoor ze vijf pond moesten betalen.²¹ Daarna verder, en alweer kwamen ze door steden waar de kathedralen onontkoombaar en torenhoog hun masculiene stempel op de omgeving drukten, zoals in Chalons-en-Champagne en Vitry. Maar Vitry week toch af van de andere steden: de plattegrond leek wel een dambord met

rechte straten en vier haaks op elkaar staande stadsmuren van gelijke lengte. In de zestiende eeuw was de stad afgebrand en een stuk hogerop was met passers en linialen een nieuwe kaarsrechte stad aangelegd.

Via Langres, de geboorteplaats van Denis Diderot, die Betje zeker van naam kende en die in 1773 Holland bezocht had, reden ze naar Dijon. Op de weg daarheen kan ik een reiziger inschakelen die dezelfde route volgde en daar een verslag van publiceerde. Dat was de Nederlandse patriotse politicus en schrijver Adriaan van de Willigen (wiens reis naar Frankrijk verderop in dit *Jaarboek* nog uitvoeriger ter sprake komt).²² Weliswaar zitten er zestien jaar tussen de reis van Adriaan en die van de dames, en bovendien had de Revolutie van 1789 veel kloosters en kerken verwoest, maar het landschap bleef hetzelfde. Adriaan is een echte toerist, met veel aandacht voor historische gebouwen. Zijn ogen moeten voor een deel hetzelfde gezien hebben als wat de dames zagen.

Over de weg naar Dijon schrijft hij: 'Hoe meêr wij Dyon naderden, hoe meêr wij bevonden, dat de Natuur hier eene eenigzins ontzaggelijke houding aanneemt; de rotsen zijn hoog en hier en daar steil.'²³ De eerste wijngaarden verschenen. De bergketen die ze zagen werd de Côte d'Or genoemd, omdat er zulke goede wijn vandaan kwam. Dijon was de hoofdstad van Bourgondië, waar de hertogen van Bourgondië hun zetel hadden. Die heersten over de Nederlanden toen die nog één geheel vormden. Filips de Goede en Karel de Stoute waren bekende namen voor de dames. Het overdadige paleis van de hertogen stond en staat er nog. Het was niet openbaar toegankelijk indertijd, maar de dames zullen zo nieuwsgierig zijn geweest dat ze eromheen zijn gelopen. De kousenweverijen, kantklosserijen, drukkerijen van speelkaarten, mosterdfabrieken en wijnhandels waar de stad van leefde, die zullen zij misschien niet opgemerkt hebben.

Verder door Bourgonje ging het naar het vermaarde wijnstadje Nuits-Saint-George. Van der Willigen noteert hier een versje dat hij hoorde in een herberg:

Nuits, ville sans renom
 Rivière sans poisson,
 Montagnes sans buissons,
 Justice sans raison,
 Filles sans tetons,
 Mais le vin est bon.²⁴

Dat zal wel niet geciteerd zijn toen de dames Nuits passeerden. De weg was slecht volgens onze man, niet bestraat maar bedekt met kleine keitjes, waardoor het onprettig zitten was in de koets. Hij stapte geregeld uit en ging dan een stuk te voet verder. Het is niet waarschijnlijk dat de dames dat gedaan hebben, al zullen ze vast andere dan hun Beverwijkse schoenen voor de reis hebben laten aanmeten.

Kaart behorend bij: Van der Willigen, *Reize door Frankrijk*. Collectie Rijksmuseum, Amsterdam. De route is ingetekend door Hans Pieters.

Beaune was de volgende plaats die ze passeerden. De reiziger uit 1804 schrijft dat er vóór de Revolutie in het stadje van ongeveer zesduizend inwoners wel negen kloosters waren: ‘Bourgondiën, en vooral dit gedeelte, was voorheen een regt Monnikenland; geen wonder, ‘er groeit goede wijn, en die snaken zijn doorgaans liefhebbers van een druifje te pikken.’ Die kloosters waren er dus nog toen de dames passeerden, en wellicht zullen zij ook het beroemde Hôtel-Dieu voor zieken en bejaarden hebben zien liggen, dan toen al bekend was om zijn moderne aanpak. Dat zij daar het meesterwerk gezien hebben dat Rogier van der Weyden in de vijftiende eeuw voor Beaune schilderde, is zeer onwaarschijnlijk. Misschien was *Het laatste oordeel* toen trouwens al overdekt met een laag witte kalk, waarachter

het in 1836 ontdekt werd.

In Chalon zagen ze voor het eerst de Saône. Ze zullen zich verwonderd hebben over het eiland daarin, waar je op kwam via een opvallende boogbrug met obelissen aan beide zijden. Vroeger had er een abdij gestaan, die nu was omgevormd tot hospitaal. Ook zullen ze hier iets gezien hebben dat ze vanuit Nederland kenden: openbaar vervoer via een trekschuit. Vanuit Chalon konden reizigers een varende diligence met paarden nemen tot Lyon.

Tournus hebben de dames misschien zonder uitstappen gepasseerd. De gewaarwordingen gingen op elkaar lijken: prachtige oude kathedralen, sombere abdijen, levendige stadjes, kastelen op heuvels langs de route, eenvoudige, vriendelijke patois-sprekende inwoners. De volgende stad, Mâcon, maakte wel enige indruk: ze ligt aan de voet van hoge bergen die boven de gebouwen uittorenen. Er is een brug uit de elfde eeuw, met dertien bogen over de Saône, die leidt naar een omvangrijk eiland. De kathedraal die ze er zagen, zou in de revolutietijd totaal verwoest worden. Onze gast uit 1804 weidde uit over de luxe logementen in Mâcon: er was er zelfs een met baden.

Caroline Ravanel moet intussen wel opgewonden zijn geraakt. Het doel kwam in zicht, en ofschoon we niet weten of ze al eerder in Trévoux verbleef, zou ze daar in elk geval haar broer terugzien. Het einde van de reis is daar als dat stadje in zicht komt, magnifiek gelegen aan de Saône, als een amfitheater gestapeld tegen een hoogte aan de linkeroever. Het was midden mei: die mooie tijd als alle bloemen bloeien en het groen nog dat jonge frisse heeft dat later verdwijnt. De eerste gewaarwording van de Hollandse dames moet opluchting zijn geweest: zo'n harmonieus lijkend stadje, zo lieflijk, zo kalm, zo overzichtelijk. Maar wat ons nu klein lijkt, was misschien voor hen niet zo klein: Trévoux telde 2656 inwoners in 1793, Beverwijk had er 1760 in 1811.

Iets van hun eerste reactie lezen we in het 'Afscheids-lied', geschreven toen ze terugkeerden naar het inmiddels vrije vaderland:

Geliefd *Trévoux!* Zo welgelegen,
 Ons oog had naauwlijks u gezien,
 Of onze woning was gekozen:
 Waar vond men immer schooner oord?²⁵

In dat lied prijzen ze de eenvoud en het arcadische van Trévoux. Ook al is er geen rijkdom, men is er gelukkig. De vreemdeling wordt gastvrij ontvangen, maaltijden zijn er om te delen, het water is er helder als kristal, de jeugd danst 's avonds vrij in de natuur en niet in bedompte danszalen, de lucht is er zuiver. En toch was Trévoux meer dan alleen een idylle. Tot 1762 was het de hoofdstad van het zelfstandige vorstendom van Dombes, dat een eigen regering, eigen rechtspraak en

Het landhuis dat Betje Wolff en Aagje Deken betrokken in 1789 in Trévoux. Foto: Marita Mathijssen.

een eigen munt had. Er was een beroemde drukkerij, waar tussen 1701 en 1762 het bekende *Journal de Trévoux* gedrukt werd, dat werd volgeschreven door Parijse Jezuïeten en tegen de encyclopedisten was gericht. Er stond ook een polemieek met Voltaire in. De stad had ook veel zilver- en goudsmeden gekend, maar die waren na 1762 verdwenen. Het stadje was enigszins in verval geraakt nadat het bij Frankrijk ingelijfd was. Het kasteel was al verworden tot een ruïne.

Hoe dan ook: Betje en Aagje hadden een nieuw thuis gevonden, waar ze een jaar na hun aankomst opgetogen over schreven aan hun vrienden: ‘Wy leeven allen gezond, geacht bemind en vroolyk, gaan ’s Morgens ontbeiten by onze Vrienden, dan de heerlykste wandelingen doen, dan schryven dan eeten, dan wat rusten, dan weder goeteeren [genieten], dan op den een en andere hun buitengoed dansen, of naar de Commedie.’ Aagje zou tegen haar vriendin gezegd hebben: ‘Wolffje wy hebben hier meer vreugd in een week dan ik in al myn leven had.’²⁶ Zij kochten er een magnifiek buiten, gelegen op een heuvel, met uitzicht op de Saône en met een apart schrijfhutje voor Betje.²⁷

Besluit

Hoe het verder ging is bekend. Het Schrikbewind maakte het leven in Frankrijk heel wat minder aangenaam, in Holland woei sinds 1795 een frisse wind, de vriend aan wie Betje en Aagje hun kapitaal toevertrouwd hadden fraudeerde, ze raakten hun vermogen kwijt, inkomsten uit Nederland kwamen niet over, en dus zat er niets anders

op dan terug te keren. Ze stelden het wel luchtig voor in een van hun gedichten: ze zouden altijd zijn blijven verlangen naar het vaderland, al leefden zij in het ‘allerheerlijkst oord, dat verbeelding immer maalde’, maar het ‘vrijheid-eerend hart’ was in Holland gebleven, en nu daar weer vrijheid heerste, hunkerden zij naar de terugkomst.⁸

Over de terugreis is nog minder bekend dan over de heenreis. Geld ervoor kregen ze van een Hollandse vriend. Eind september 1797 kwamen ze aan bij het nictje in Ossendrecht. Of ze dezelfde route terug namen, of ze een eigen koets hadden, wat ze meenamen, hoe lang ze deden over de reis – we weten het niet. Een paar dingen zijn zeker: er stonden geen blijde stukken in de kranten toen ze weer terug waren, maar ook geen negatieve, gewoon niets daarover, hun werken verkochten minder dan voorheen, ze hadden moeite de eindjes aan elkaar te knopen, Betje werd zieker en zieker. De jaren in Trévoux moeten de gelukkigste in hun beider volwassen leven zijn geweest.

Noten

- 1 Zie voor de gegevens over de financiële overdracht en de verkoop het voortreffelijk notenapparaat bij P.J. Buijnsters, *Wolff & Deken, een biografie*. Leiden 1984, 248.
- 2 Mogelijk stuurden zij vooraf al wat op, als dat mogelijk was, maar ze hadden nog geen vast adres in Frankrijk.
- 3 Er is een ‘kunstboekje met tekeningen van Betje Wolff’ bewaard in het Zeeuws Archief te Middelburg (voorheen Gemeentearchief Vlissingen). Ze maken de indruk nog uit haar Vlissingse periode te stammen. Zie hiervoor P.J. Buijnsters, *Bibliografie der geschriften van en over Betje Wolff en Aagje Deken*. Utrecht 1979, 206. Een portret van dominee Adriaan Wolff is tot heden niet overgeleverd. Zie hiervoor Marita Mathijssen, ‘Wishful thinking? Het portret van Adriaan Wolff...’, in: <https://neerlandistiek.nl/2022/07/wishful-thinking>, 25 juli 2022.
- 4 Zie hiervoor Buijnsters, *Bibliografie der geschriften van en over Betje Wolff en Aagje Deken*. Geteld zonder herdrukken, maar met kleine uitgaven en vertalingen.
- 5 Zie voor een uitgebreid overzicht van hun werken Buijnsters, *Bibliografie der geschriften van en over Betje Wolff en Aagje Deken*.
- 6 P.J. Buijnsters, *Briefwisseling van Betje Wolff en Aagje Deken*. Utrecht 1987, dl. 2, 570.
- 7 Buijnsters, *Briefwisseling van Betje Wolff en Aagje Deken*, dl. 2, 575-576. Buijnsters dateert de gratificatieaanvraag in 1798, maar er lijken twee versies van te zijn. De eerste, in origineel schrift van Betje en Aagje, is gedateerd (in een andere hand) 25 september 1796 en valt digitaal na te lezen: https://www.nationaalarchief.nl/onderzoeken/archief/2.01.01.01/invnr/457/file/NL-HaNA_2.01.01.01_457_0424 Deze zou dan nog in Trévoux geschreven moeten zijn. Er is een tweede versie, ongeveer gelijkloeiend maar alleen in deze versie specifiek zinspelend op de radicale staatsgreep van 22 januari 1798 van Wijbo Fijnje en Pieter Vreede. Die is niet in origineel bewaard maar afgedrukt in *Dagverhaal der handelingen van de Constitueerende Vergadering representeerende het Bataafsche volk* 9 (1798), 245-246. Myriam Everard volgt de datering van Buijnsters. Zie: Myriam Everard, ‘Twee “dames hollandoises” in Trévoux’, in: *De Achttiende Eeuw* 38 (2006) 2, 147-167. In noot 49 (p. 159) meent zij dat het origineel niet bewaard is en citeert ze het verslag uit 1798. Omdat de eerste versie gericht is ‘Aan de eerste Kamer van het vertegenwoordigend-Lichaam des Bataafschen Volks’, en die pas na 22 januari 1798

- ingesteld werd, ben ik geneigd versie A toch in 1798 te dateren en te concluderen dat de datering in 1796 (en ook de inbinding bij andere rekesten die gedateerd zijn 1796) een vergissing is.
- 8 Joost Rosendaal, 'Vrouwen op de vlucht. Patriotse vrouwen in ballingschap', in: Peter Altena & Myriam Everard (red.), *Onbreekbare burgerharten. De historie van Betje Wolff en Aagje Deken*. Nijmegen 2004, 153-164, het geparafraseerde op 156-157; Myriam Everard, 'Twee "dames hollandoises" in Trévoux'; Joost Rosendaal, 'Revolutionaire vrouwen gezocht! Een repliek op de kritiek van Myriam Everard', in: *De Achttiende Eeuw* 39 (2007), 25-34; Myriam Everard, 'Naald of slagzwaard. Een reactie op de repliek van Joost Rosendaal', in: *De Achttiende Eeuw* 39 (2007), 35-39.
 - 9 Hendrika Ghijsen, *Dapper vrouwenleven*. Assen 1956, 323. Zie voor vroegere studies over Wolff en Deken Buijnsters, *Bibliografie der geschriften van en over Betje Wolff en Aagje Deken*, 128-167, met name daarin de nummers 360, 443, 497
 - 10 Elizabeth Bekker: wed. Wolff, *Vrijheid blijheid. Vaderlandsch dichtstuk*. 's Gravenhage 1786.
 - 11 'Juff. van gezelschap of huishoudster' werd ze in een brief genoemd. Betje zelf noemt haar gouvernante. Zie Buijnsters, *Wolff & Deken, een biografie*, 247.
 - 12 Uit een brief van Wolff aan Coosje Busken, zie Buijnsters, *Briefwisseling van Betje Wolff en Aagje Deken*, dl. 2, 555.
 - 13 Buijnsters, *Briefwisseling van Betje Wolff en Aagje Deken*, dl. 2, 838; Buijnsters, *Wolff & Deken, een biografie*, 214, 374. Buijnsters meent dat het nichtje (Jansje Teerlink) in 1784 kwam inwonen, ik vermoed dat het al na de dood van de moeder van Jansje in 1782 was.
 - 14 Het gaat om het anonieme geschrift *Aanhangzel op de historie van den heer Willem Leevend*. Zie Buijnsters, *Wolff & Deken, een biografie*, 226-227, en brieven daarover in Buijnsters, *Briefwisseling van Betje Wolff en Aagje Deken*, dl. 2, 556-560.
 - 15 Zie voor een uitgebreid onderzoek naar de patriotse vluchtelingen: Joost Rosendaal, *Bataven! Nederlandse vluchtelingen in Frankrijk 1787-1795*. Nijmegen 2003. Rosendaal neemt Wolff en Deken wel op in de lijst van 'echte' vluchtelingen die aan dit boek toegevoegd is op cd.
 - 16 *Almanac généalogique pour l'Annee 1788*. Collectie Pierson, OK 94-34, Universiteit van Amsterdam.
 - 17 Bij deze veronderstellingen ben ik geholpen door Hans Pieters, die voor mij de wegen naar het zuiden uitgezocht heeft en de reistijden vergeleken heeft met andere bronnen, bijvoorbeeld Adriaan van der Willigen, *Reize door Frankrijk, in gemeenzame brieven*. Haarlem 1805.
 - 18 Zie Rosendaal, *Bataven!*, 239-254.
 - 19 Zie hiervoor: Arianne Baggerman & Rudolf Dekker, *Kind van de toekomst. De wonderde wereld van Otto van Eck (1780-1798)*. Amsterdam 2005, 17-18.
 - 20 De echte reisgidsen verschenen pas in de negentiende eeuw. Er zijn echter wel verslagen van reizen die als zodanig bruikbaar zijn. Ook uit moderne reisgidsen vallen gegevens over historische gebouwen te destilleren, als die de Franse Revolutie overleefd hebben.
 - 21 In de almanak met aantekeningen van Betje Wolff staan bedragen genoteerd voor uitgaven, zonder een munteenheid erbij en zonder plek waar ze die kosten maakten. In die tijd was de Franse munteenheid de pond. Dat het lijfgoedwassen in Reims plaatsvond is door mij verzonnen.
 - 22 Van der Willigen, *Reize door Frankrijk*. De brieven zijn in 1804 gedateerd.
 - 23 "Nuits, stad zonder vermaardheid, rivier zonder vissen, bergen zonder struikgewas, rechtspraak zonder redengeving, meisjes zonder tietten, maar de wijn is er goed". Van der Willigen, *Reize door Frankrijk*, 20.
 - 24 Van der Willigen, *Reize door Frankrijk*, 41-42.
 - 25 Elizabeth Wolff-Bekker & Agatha Deken, *Gedichten en liedjens voor het vaderland*. Den Haag 1798, 212-213.
 - 26 Buijnsters, *Briefwisseling van Betje Wolff en Aagje Deken*, dl. 2, 563.
 - 27 Zie hiervoor Marita Mathijssen, in: <https://neerlandistiek.nl/2022/04/het-tweede-schrijfhutje-van-betje-wolff-een-ontdekking>, 24 april 2022.
 - 28 Wolff-Bekker & Deken, *Gedichten en liedjens voor het vaderland*, 26-28.